

AZ ISKOLALÁTOGATÁSI ÉS ISKOLASZERVEZÉSI KÉNYSZER FORMAVÁLTOZATAI

AKÖNYVEKKEL (VAGY ÉPPEN FLOPPY-LEMEZEKKEL) kikapétázott dolgozószobákban üldögélő ember – arról nem beszélve, ha néha katedrán is áll – hajlamos úgy tekinteni, hogy az iskolába járás, a tanulás a „természetes állapot” gyermekeinek. Illetve ha a közelmúltban gondolt az ellenkezőjére (mint Illich, 1971-ben a Deschooling Society-ban) akkor az iskolába nem járást, mint a társadalmi egyenlőtlenséget újratermelő iskolával szembeni idegenkedést ábrázolta; esetleg – mint a Rogers-szülők és -pedagógusok tábora – a modern társadalom szabadságjogainak részeként értelmezte, vagy éppen úgy vélte, hogy saját gyermekeinek értelmiségiként biztosan jobb nevelést tud adni, mint az iskola (Illich 1971). Nem gondol arra, hogy az iskola – pontosabban az iskolát fenntartó és működtető társadalmi csoportok, szervezetek és hatóságok az iskolatörténet meghatározó részében kisebb-nagyobb *erőszakkal* terelték a gyerekeket iskolába.

Mégpedig nem a gyerekekkel szembeni erőszakról, hanem a felnőttekkel, a szülőkkel szemben alkalmazott kényszerről van szó. *Azokkal szemben, akiket az oly gyakran alkalmazott természetjogi érvelés szerint gyermekeik nevelésének joga kizárólagosan megillet.*

A fentiekén túl az ember a huszadik század végén azt tapasztalja, hogy az önkormányzatok és egyházak egyaránt ambicionálják az alsó fokú iskolafenntartást. A szervezetek mindennapi működését figyelve azt is megszoktuk, hogy mindenki hatáskört akar az oktatásügyben. A tipikus konfliktus éppen abból van, ha valaki – akár az állam akár más – e fenntartási ill. beleszólási lehetőséget kétségbe akarja vonni. Keveset gondolunk arra, hogy ez nem volt mindig így. Az iskola-fenntartási kötelezettség nem kevesebbet jelent ugyanis, minthogy a helyi közösségek (helyi egyházközségek) igényeitől függetlenül, valamely magasabb világi vagy egyházi szempont mentén kötelezik őket arra, hogy forrásaik egy részét – jórészt! – iskolafenntartásra és nem más, a helyi közösségben fontosabbnak ítélt célokra fordítsák, ill. fokozzák a helyi adóbevételeket – társadalmi feszültségeket vállalva ezzel. A tanügyigazgatási, iskola-felügyeleti kötelezettség pedig nem kevesebbet jelent, minthogy egyes ez iránt nem érdeklődő – s ebben nem is érdekelt – tisztviselőket arra kényszerít az állam vagy a felsőbb egyházi hatóság, hogy munkaaerejüknek – munkaidejüknek jelentős részét erre fordítsák, hogy a világi vagy egyházi igazgatási költségek jelentős részét az iskolalátogatáshoz elkerülhetetlenül szükséges utazási, szállásköltségekre és – ez néhány

száz évvel ezelőtt egyáltalán nem volt jelentéktelen tétel – papírra és írószerre kössék le. E kétféle kényszer – iskolalátogatási és iskolaszervezési – kettős logikájának változása képezi – szaktörténeti értelemben szükségképpen vázlatos – tanulmányunk tárgyát.

Első szakasz: az iskolaszervezési kötelezettség

A középkor hosszú évszázadai alatt a nyugati társadalom legfontosabb szocializációs színhelye a templom és annak csak alárendeltjeként a plébániai iskola. Az egyház – a közhiedelemmel talán ellentétben – nem azért szervez a középkorban iskolát mert „mindig is ezt tette”, ellenkezőleg, a római birodalomban a városok szervezték az iskolákat, az egyház dolga legfeljebb a hittanoktatás ill. a hitoktató-képzés szervezése volt. Újdonság tehát, hogy Nagy Károly a 9. század legelején arra kötelezi a püspököket, hogy iskolahálózatot szervezzenek. (Ezzel példát ad a kelet-európai „későn jövőknek” is, a 11–12. század magyar és lengyel állami „oktatáspolitikái” és egyházpolitikái e 9. századi patternhez és nem a kortárs – az oktatásügy iránt eléggé közömbös – Nyugat-Európai államok mintájához nyúlnak.) A karoling állam arra értelemszerűen már nem képes, hogy a szülőktől ténylegesen megkövetelje, hogy iskolába járassák gyerekeiket.

A sokat emlegetett egyházi és (a ritkábban emlegetett) állami jogszabályok egyaránt az *iskolaszervezésre* kötelezik címzettjeiket. 826-ban II. Jenő pápa – alaposan túlbecsülve lehetőségeit – *minden egyházközséget* kötelezni kívánt tanítók tartására. A lényegesen realisabb útra lépő compostellai, ill. római zsinat a *püspököket* kötelezi iskolaállításra a 11. század második felében, s 100 év múlva a lateráni zsinat a (szegény gyerekeket ingyen oktató) tanítók fizetésére kötelezi a püspököket (*Gyulay 1892*). Ezekben az évszázadokban a püspökök – majd a püspöki cím egyszerű feudummá válása idején a püspökségek mellett működő szakhivatalnokok, a *kanonokok* – kötelesek az oktatásügy szervezésére, döntően a püspökségek jövedelmei terhére (*Southern*).

A népiskolaszervezés fokozatosan községi kötelezettség lett, s már a 14. században (nálunk a 15.-ben adathozhatóan) probléma, hogy a községek az iskolamestert a lelkészek hozzájárulása nélkül választják meg. Ezek a konfliktusok azt dokumentálják, hogy *amint a községnek kötelessége az iskolák felállítása, azonnal ambicionálja is az azzal kapcsolatos legfontosabb kérdésekben való döntést. Nem automatikusan az „egyház ügye” tehát ez, hanem hosszú harc folyik az iskolafinanszírozásra kötelezett világi község és az iskolafelügyeletre köteles (illetve jogosult) egyház között a tanítók kinevezéséért.*

Második szakasz: a hívők gyermekeinek kötelezése

A 16. században a magyarországi egyházak belső szabályzatai és utasításai, csakúgy, mint a világi törvények, bőségesen rendelkeznek az iskolaállításról és iskolafinanszírozásról. Az 1560-as nagyszombati zsinat már nem a püspököt kötelezi iskolaszervezésre, hanem a helyi lelkészeket arra, hogy híveik gyermekeit a hittan elemeire oktassák.

A 16. században a konfesszionális versengés viszonyai között jelent meg tehát elsőként az az egyházi ambíció, hogy az oktatásügyet *ne egyszerűen a népből kiemelkedés*

ügyének (illetve az egyházi és világi értelmiségi funkciók utánpótlásának) tekintsék, hanem „mindenkire” kiterjedő szocializációs színhelynek, ráadásul olyanak, amely elkülönül a heti istentisztelettől, elkülönül a felnőttek pasztorizációjától.

A zsinat kötelezőleg megszabja a tananyagot is: az evangéliumok, az episztolák, a katekizmus, az apostoli hitvallás és a közhasználatban lévő imádságok tartoznak ide. (Azaz a helyi plébános, vagy a helyi gyülekezet számára nem volt választási lehetőség, hogy a nyilvánvalóan különböző üzenetet hordozó, s különbözőképpen aktualizálható ó- és újszövetségi iratok között szabadon választhasson.)

Tanító alkalmazását is elrendeli a zsinat, s az ő felügyeletét és támogatását is a lelkész köteleességévé teszi. Ekkoriban kezdődik az egyházi oktatásügyi jogszabályok szinte végeláthatatlan sora, mely a helyi egyházközségek a lelkész és a tanító viszonyát szabályozza valamennyi nagy felekezet esetében. Nemcsak arról van szó, hogy a helyi közösség nem dönthet szabadon, hogy akar-e iskolát szervezni és tanítót alkalmazni – egyes helytörténeti vizsgálatok szerint akár másfélszeresre-kétszeresre (!) növelve a vallás- és közoktatásügyi közterheket –, hanem arról is, hogy nem dönthet szabadon arról, hogy kit alkalmaz. – ezt időnként normatívan kísérelték meg meghatározni, s szinte mindig a lelkész, esetleg más egyházi hatóság egyetértéséhez kötötték (*Eötvös 1889*).

Mindaz *látenszen* már magába foglalja a tankötelezettséget is, azt, hogy az iskolába járás nem jog és lehetőség, hanem köteleesség – bár a szankcionálást egyértelműen a helyi lelkész kezében hagyja, s nem is biztat keményebb lelki-egyházfegyelmi eszközök alkalmazására. *A minden hívőre kiterjedő hittanoktatás mindenképpen a tankötelezettség egyik ősforrásának tekinthető.*

Ha a hívőktől – ha központi szankciók nélkül is – elváratik is az iskolalátogatás, *az országlakosokat egyelőre nem kötelezi világi törvény, hogy járassák iskolába a gyermeküket.* Az. 1548: 6 tc., 1548: 12 tc., 1550 19 tc., 1598 4 tc. iskolaállítással, iskolaszervezéssel kapcsolatos jogokat és kötelezettségeket szabályoz immár egy többfelekezeti társadalom viszonyaira méretezve. De semmit nem szól a szülők kötelezettségéről. Mi több, a törvény szövege kifejezetten a „jó reményű ifjak” számára szervezendő iskolákról szól – biztosítva egyébként, hogy az állam e tekintetben a püspököket ellenőrizheti is –, nincs szó tehát mindenkire kiterjedő népoktatásról.

Az. 1611-es katolikus zsinat rendeli el, hogy minden plébánosnak legyen jegyzéke az *iskolaképes* gyerekekről – ilyen jegyzék léte mintegy feltétele annak, hogy a szülőkre érdemi pressziót lehessen gyakorolni gyermekeik iskoláztatása érdekében. (Illetve, hogy a plébániát vizitáló püspök vagy kanonok legalább a paptól számon kérhesse az iskolalátogatás arányait...) Egyébként az igazgatástörténet tanúsága szerint bármely kötelezettség első lépése a lista vétel – nem véletlen, hogy a nemesség még a 18. században is ellenáll a népszámlálási, összeírási kötelezettségeknek – megbocsáthatatlanul megnehezítve a mai társadalomtörténészek dolgát.

A protestáns iskolaszervezések legnagyobb arányban a középiskolázásra és az elitképzésre vonatkoznak, az iskoláztatás radikális kiterjesztéséről, s különösen kötelezettségéről általában nincs szó. A szász községeknek már 1546-tól köteleességük az iskolafenntartás, de amikor 1578-tól a templomok jövedelmeinek egy részét a szegény gyerekek ruházására és ellátására kötik le, csak arról van szó, hogy *ezzel vonzzák*

az iskolába a szegény gyerekeket (*Eötvös 1889*). A tanítók honoráriumának részét képezte a tanulók ingyenes munkája (egyébként ez az ic. 30. századtól, a 20. századig ismert jelenség) – ez azonban nem közmunka, általános kötelezettség, hanem tandíj-jellegű, hiszen a megállapodásokat úgy kötik, hogy *a tanulókat el ne riasszák avval, hogy túl alacsonyrendű munkákat bízunk rájuk*.

Ez az elem arra utal, hogy az *iskola nem látogatásának nem csak a szegénység volt legitím és elfogadott oka – hanem olyan középrétegek „elriasztásától” azaz nem járásától is tartani lehetett, akiknek körében éppen az elvégzendő munkák méltóságon aluli mivolta keltett visszatetszést*. (Az iskolától való elriasztás tényezője korábban is, pl. 14. századi dokumentumokban szerepel, ott a kemény fegyelmezést tekintik ilyennek. Lásd *Gyulay 1892*.)

A zsinati cikkelyek a tanítók alávettségéről és lelkiessel szembeni kötelezettségeiről intézkedtek kimerítően, *a szülők kötelezettségét* legfeljebb a tanítóknak kifizetendő javadalmakon keresztül ragadták meg e szabályok, az iskola tényleges használatának kötelezettségéről nem volt szó bennük. Bár – noha ennek korabeli tudatos megélésére nem találtam adatot – ha a tanító fizetésének minél nagyobb részét kell valakinek egyháztagi-adófizetői minőségben és minél kisebb részét szülői minőségben tandíjként befizetnie –, annál nagyobb valószínűséggel teljesíti az iskoláztatási „kötelezettséget”.

Egy kis kitérő a fegyelem értelmezéséről

Ha tehát nincs tankötelezettség, hogyan értelmezhetjük az iskolák legendás fegyelmit? Nem „a tankötelezettség” be nem tartóit, hanem az egyházi rend (ami a protestánsoknál *teológiailag* persze nincsen, de *szociológiailag* igenis van) leendő tagjait szabályozzák az iskolák fegyelmi intézkedései. A fegyelem fogalma egyébként is a szerzetesi közösségek világából, illetve a papokkal szemben gyakorolt püspöki fegyelemből nőtt ki. Mi több, a rendtartások különbözősége volt a szerzetesrendek közötti különbözőségek egyik legfontosabb külső jele, a fegyelem lazulása vagy szigorodása egész egyháztörténeti korszakokat jellemző alapvető sajátosság.

Az iskolai fegyelem szigorodásának értelmezése épp azért nem olyan egyszerű, mint hinnénk. A fegyelem szigorítása annak a jele is lehet, hogy a szekularizáció, a külvilág hatása már olyan erős, hogy a fegyelem szigorítása nélkül, már az iskola kialakult öndefinícióját is veszélyezteti. A fegyelem szigorodása – ha ténylegesen bekövetkezik, erősebben választja ketté a külvilágot és az iskolát, mellyel persze hagyományos értékeihez adekvátabbá teszi az iskolát, de a kimeneti pontokon zavarokat okoz. Másfelől viszont: a fegyelem szigorodása sokakat kiszorít az iskolából, a rendből, ők más iskolák és más rendek alakításába fognak, vagy más meglévő iskolák és szocializációs utak számára jelentenek keresletet.

Visszatérve a protestáns iskolák fegyelmi szabályaira: ezek egyformán büntetik az iskola belső racionalitásának megsértőit azaz a tanulmányok elhanyagolóit, a normásértően – világiasan – viselkedőket (tehát a részegeseket), s az intellektuális értelemben vett lázadókat, azokat akik túl gyakran változtatnak iskolát, akik a szellemi piacon szabadon keresnek tanítókat, vagy nem járnak elég gyakran istentiszteletre. A

világi célokból tanuló klerikus évszázadok óta fontos része a társadalomnak, de nyilván azt hangoztatni, hogy nem az Isten és az egyház szolgálatára tanul valaki, normasértő viselkedésnek számít. Ezeknek az egyházból való kivettetését (!!!) tehát a lehető legsúlyosabb büntetést helyezi kilátásba az 1567-es debreceni zsinat (*Eötvös 1889*).

Harmadik szakasz: iskolaszervezési kötelezettség és tankötelezettség az állam érdekében

Hogy az iskoláztatás a szülők számára nem lehetőség, hanem kötelesség, *az természetesen a 18. század, az abszolutizmus terméke*. A klasszikus német filozófia és a felvilágosult abszolutizmus ideológiája egyaránt alátámasztja ezt: „az államnak – írja pl. Fichte – mint az emberi dolgok legmagasabb intézőjének, mint a kiskorúak egyedül Istennek és a saját lelkiismeretének felelős gyámjának joga és kötelessége a gyermeknevelésről gondoskodni” (*MPSZ 1880*). Ennek hasznosságáról értekezik igazgatási művében Sonnenfels is.

Mint számos más kérdésben, a porosz király itt is például szolgálhatott a Habsburg uralkodóknak – Frigyes Vilmos (ő még nem a Voltaire-rel rendelkező Nagy Frigyes, hanem apja, a militarista) már 1717-ben elrendelte, hogy a szülők kötelesek gyermekeiket iskolába küldeni. A szegények helyett a község fizette a tanpénzt (*Marczali*).

A magyar királyságban az 1723: 105. tc. a vármegyék feladatául szabta, hogy a gyermekek nevelésével nem törődő szülőket és gyámokat megintsék. Ennek nyomán készültek azok a vármegyei statútumok, amelyek a tankötelezettség tényleges megvalósítását kívánták előmozdítani. A megyék határozták meg az iskolakötelezettség idejét is, többnyire 6–12 éves korig (*Bényei 1994*).

Az igazi változás az új hatóságok létrejöttével kezdődik, 1760-ban az Udvari Tanügyi Bizottság az oktatásügy alakításának első modern szervezete. Ehhez képest Magyarország elmaradottságát tükrözi, hogy 1761-től az iskolaügyek magyarországi főprotektora (igaz, csak átmenetileg) a hercegprímás. 1766-ra – kétéves kemény vita után – az elvi feltétele is megteremtődött annak, hogy *az új magyar oktatásügyi kormány szerv* – a Commissio Studiorum – élén egyértelműen világi vezetővel, az országbíróval, immár *bármely felekezet iskoláira kiterjedő döntéseket hozhasson*. 1770/71-ben összeírják a népiskolákat (*Kosáry 1980*).

A kötelező iskolaszervezés új elemekkel egészül ki. A királynő 1774-es erdélyi rendelkezései megszabják a tananyagot és a tanítók fizetését, 1766-ban pedig a jogszabály rászorítja az iskolafenntartókat, hogy tényleges irányításukra – a kialakult egyházi igazgatás helyett, pontosabban mellett, fogadják el a tankerületi népiskolafelügyelőket.

A radikális fordulat – a tankötelezettség tekintetében – II Józsefhez kötődik, aki 1782-ben szigorú büntetés terhe mellett kötelezi a szülőket, hogy 6–11 éves gyerekeiket iskolába járassák (*Gööz 1881*).

A kötelező iskoláztatással kapcsolatban már az 1780-as években megjelentek azok az alapvető intézkedések amelyek az iskolába járási kényszer *ellensúlyaként* szerepeltek. Az 1784. évi szabályozás leszögezte az *iskolaválasztási szabadságot*. Míg ugyanis korábban a törvények azt szabályozták, hogy a protestánsok hol és milyen feltételek

között *állíthatnak* iskolákat, az új rendelet már azt, hogy a protestáns szülő, ha nincsen a községben felekezetének megfelelő tanító, jogában áll gyereket más községbe járatni. A vegyes iskolákban a hittan tanítását világos időpontokra kell koncentrálni, a tankönyvekből a protestánsok által sérelmesnek ítélt szakaszokat ki kell húzni, a felügyelethez protestánsokat is fel kell kérni. *A tankötelezettség tehát – még az abszolutizmus viszonyai között is – elkerülhetetlenül együtt jár bizonyos „önkorlátozással”. Azaz: a tankötelezettség – közvetlenül és a tételes tananyag és konkrét iskolaszervezés szintjén legalábbis – nem szolgálhat a vallásszabadság korlátozásának eszközeként (Eötvös 1889).*

A rendelkezések kötelező érvénye az 1790-es években lanyhulni kezd. Az iskolaállítási, fenntartási kötelezettségek és minőségek legfőbb órének számító népiskolai ellenőri hivatalt – melynek létrejötte a józsefi rendelkezések 1789-es csúcspontját jelenti – a diadalmaskodó rendek megszüntették. Az 1790-es 26. és 27. tc. pedig a protestánsok s ortodoxok autonómiáját garantálva az 1766 óta folyó egységesítési folyamatot megállította.

Ugyanakkor – 1791 tavaszán – a magyar országgyűlés kívánságára *újabb, modern típusú kényszerintézkedés jelent meg az iskolafenntartókkal szemben: csak olyan személyt alkalmazhatnak, aki magyarul tud (Mészáros 1993).* Ez az intézkedés – noha visszamenőleges hatállyal nem bírt – elsősorban az ortodox egyházat kötelezte saját szempontjaitól nyilvánvalóan elütő oktatáspolitikai döntésekre.

Az iskolaállítási kötelezettségnek létezik egy elkerülhetetlen *mennyiségi oldala: az, hogy mennyi az a minimális tanulómennyiség, melynek léte a kötelezettnél – legyen az község vagy egyházközség – az iskolaállítási kötelezettséget ténylegesen kiváltja.* Ennek Magyarország bizonyos területein különösen nagy jelentősége volt, hiszen a kis települések könnyen hivatkozhattak a kicsiny tanulólétszámra. 1802 június 22-én jelent meg a rendelkezés, hogy amelyik településen 50 iskolára alkalmas gyerek van, népiskolát kell nyitni számukra. Az 1804-es népszámlálás szerint a népesség (akkoriban egyébként mintegy 11 millió fő) 46%-a 17 éven aluli (Benda 1980). Ebből becsülhető, hogy egy néhány száz fős településen már nincsen ötven tanköteles korú gyerek, de a magyarországi lakosság nagy többsége azért olyan településeken él, ahol kellő számú tanköteles van ahhoz, hogy ott iskolát lehessen állítani.

A józsefi rendelkezés, ill. az 1790-es évek magyar országgyűlési reformmunkálatai azután beépültek az 1806-os Ratio Educationisba. Ez a királyi rendelkezés a megyéktől várta, hogy kötelezzék a szülőket a gyerekek iskolába küldésére. *Felhatalmazta a vármegyei hatóságokat, hogy a vonakodó szülőket büntetéssel, a jobbágyokat akár testi fenyítéssel is kényszerítsék (Bényei 1994).*

Ez a megközelítésmód *egy újabb fontos lépés a tankötelezettség történetében: míg a koraközépkorban az állam arra vállalkozott, hogy nagyobb területi egységek egyházi urait, a püspököket kötelezze iskolaállításra, a későközépkorban arra, hogy a konkrét közösségek vezetőit, a lelkészeket vagy egyházközségeket kötelezze erre, a koraujkorban pedig a lelkészeket kötelezi az iskolalátogatás kiterjesztésére.* A 18. században változás áll be a kötelezés jogcímét, címzettjét és tárgyát tekintve egyaránt.

Megváltozik a kötelezés jogcíme. Korábban az állam, minthogy a király az egyház legfőbb kegyura, a római császárok egykori örököse az egyházak feletti főfelügyeleti

jogánál fogva lép be erővel az oktatás rendszerébe – azaz foglal le olyan anyagi forrásokat, amelyek az egyházakhoz korábban már odakerültek, illetve korlátozza a helyi társadalmat abban, hogy szabadon alakítsa a pap, a tanító, az egyházközség, és a szülők viszonyát. Később az állam, mint az alattvalók ill. egy területen élő emberek jólétéért és gazdagodásáért felelős intézmény a köz-oktatásba, mint tevékenységbe szól bele – s mintegy mellékesnek tekintti, hogy azt történetesen főként éppen az egyházak végzik, *valakit* mindenképpen kötelezni kell az iskolafenntartásra – később majd mást (pl. birtokosokat, községeket, vállalatokat) fognak erre kötelezni). Ez nem kevesebbet jelent, mint hogy az állam korábban általánosan elfogadottnak tekinthető évezredes szakrális jogcímen avatkozott bele az oktatásba a szocializáció családi ill. családi-helyi-közösségi folyamataiba, addig a 18. századtól kezdve „a modern állam feladatairól” szóló sokak által nem is ismert, a többség által valószínűleg nem támogatott, de általánosan elfogadottnak végképp nem tekinthető szakmai és politikai ideológia alapján. A szakrális jogcím idején az egyház által felkent, a politikai jogokkal rendelkező országglakosok által megválasztott, a törvényekre esküt tett, Isten kegyelméből uralkodó király „személyesen” avatkozott be az ügyekbe – a modern jogcím idején viszont az egyház által semmilyen szakrális legitimitációval nem támogatott, a magyar országgyűlés által nem választott, s általa el nem számoltatható, a magyar törvényekre esküt nem tett (esetleg Magyarországon politikai jogokkal nem is rendelkező), kizárólag királyi (vagy más hivatalnoktól származó) kinevezés alapján működő hivatalnokok dönthetnek az oktatással kapcsolatos kötelezettségekről.

Megváltozik a kötelezés címzettje. Az oktatással kapcsolatos kötelezettségek eredetileg rendszerszerűen az egyházi igazgatást terhelték, illetve – nem rendszerszerűen, de esetleg – konkrét magántulajdonosokat, pl. birtokosokat. A világi közigazgatásnak legfeljebb az volt a kötelezettsége, hogy az egyházak iskolaállításának szabadságát védje, illetve a – szintén felekezeti paraméterek alapján meghatározott – tilalmakat érvényesítse. A 18. század új tendenciája, hogy a világi közigazgatás – részben a megye, részben a központi állami hivatalok, részben a dekoncentrált hivatalok – rendszerszerű feladatot kapnak az oktatásügyben általában, a községek és a birtokosok pedig az iskolafenntartásban. Ez nem kevesebbet jelent, minthogy olyanoknak is kötelességévé válik az oktatással foglalkozni, akik ezt korábban nem tették: anyagi erőforrásaik, hivatali munkaidejük meghatározott hányadát az oktatásra kell fordítani. *Akár egyetértenek azzal, hogy az oktatás az ő dolguk is, akár nem – akár egyetértenek az általuk fenntartandó-behajtható oktatási feladattal, akár nem.* A hivatalnokot e jogszabály attól függetlenül kötelezi oktatásigazgatási tevékenységekre, hogy állami alkalmazott-e vagy sem, a birtokost attól függetlenül, hogy adófizető, vagy ősi jogon adómentes-e. Másfelől pedig: a polgároknak és az iskolafenntartóknak kötelességévé válik, hogy olyanoktól fogadjanak el oktatással kapcsolatos instrukciókat, akiknek a tradicionalitásban semmi közük nincsen az oktatáshoz.

Megváltozik a kötelezés tárgya. Eredetileg az iskola-fenntartásra, tanítótartásra kötelezett az állam – tehát az oktatási kínálat biztosítására –, most viszont az iskolába járásra, azaz az oktatás igénybevételére.

Világosan kell látnunk, hogy a tankötelezettség létrejöttének ebben az átmeneti fázisában *a törvény betűje szerint* a szülő köteles ugyan a tankötelezettséget teljesíteni, de *a valódi kötelezett* a helyi (megyei) hatóság. A megyei hatóságnak kell eldöntenie, hogy annak érdekében, hogy területén a tankötelezettség teljesítve legyen milyen szankciókat alkalmazzon a szülőkkel szemben. Az állam egyelőre a helyi hatóság mérlegelési lehetőségeit terjeszti ki, amikor az oktatás kötelezővé tételére, a nem teljesítőkkel szembeni büntetések kiosztására is feljogosítja. Ez a közvetítő fázis, tehát hogy a község jogot kap arra, hogy kötelezővé tegye az oktatást, mindenütt – pl. a két generációval későbbi Angliában is – megtalálható.

A fenti okfejtésből talán világos, hogy az iskoláztatás-tankötelezettség, az iskola-szervezés-iskolafelügyelet kérdéskörében több síkon egyidejűleg zajlik le a paradigmatiszta fordulat. A valóság azonban sosem ennyire tiszta. A „múlt erői” – mint annyi más tekintetben is – a tízes évektől visszatértek, s az iskolafenntartás-tankötelezettség értelmezésének egy sajátosan kombinált, részben tradicionális-konfesszionális, részben modern-bürokratikus megvalósítását terjesztették el.

A helytartótanács 1813 évi 3424 számú rendelete szerint *a lelkészek feladata*, hogy a fiúkat még nyáron is iskolába járásra szorítsák, s ehhez – szükség szerint – a megyei hatóságok segítségét is biztosították nekik. Ugyanakkor mérlegelési jogot hagytak a kezükben – vajon nem teszi-e lehetetlenné a család megélhetését, ha a gyereket a nyári munkából kivonják. (A helytartótanács még 1811-ben úgy intézkedett, hogy a falvakban és a városokban pásztorokat alkalmazzanak, hogy ezzel a tanköteles gyerekek munkáját kiváltsák...)

Ha hihetünk Zsoldos Ignácnak – aki országgyűlési politizálását megelőzően évtizedekig a közigazgatásban szolgált –, a szokásjog alapján a szolgabírók népnevelés körüli teendői a következők:

- gondoskodni, hogy minden településen, ahol 20–30 gyerek van (ez már érdemi változás az ötvenhez képest!!!), legyen iskola;
- az iskola elsősorban megfelelő iskolaépületet jelentsen – noha e tevékenység hatékonyságát nem tudjuk vizsgálni a kérdés nyilvánvalóan jelentős, hiszen a templomon kívül mindenképpen *még egy épület fenntartását* teszi kvázi kötelezővé a kis falvak számára is;
- szorgalmazni, hogy minden gyermek, akit nem otthon tanítanak, okvetlenül járjon iskolába és be is végezze azt – utóbbi a tankötelezettség tényleges gyakorlásának egy fontos elemét jelenti, azt, hogy a szülőket nem csak arra kell rászorítani, hogy beírassák a gyerekeiket (ez talán még könnyebben menne), hanem, hogy folyamatosan járassák, sőt, hogy a gyerek be is fejezze iskolai tanulmányait.

A további tevékenységek arra irányultak, hogy a községet a tanító szabad kiválasztásában és díjazásában korlátozzák, egyben pedig, hogy a tanítói állás kifizetésével a község ne „oldhassa meg” „egy füst alatt” az igazgatás személyi szükségletét is.

- felügyelni, hogy senki se lehessen tanító, aki alkalmasságát hiteles oklevéllel nem igazolja;
- sürgetni a tanítók illő javadalmazását;
- nem engedni, hogy a tanító jegyző is legyen.

Végzetül a szolgabíró feladata volt, hogy évente jelentse a kítűnő tanulókat a megyei közgyűlésnek (*Zsoldos 1842*).

Noha a Ratiót követve a protestáns egyházkerületek is előírták a tankötelezettséget, sőt néhány megye is hozott erről határozatot, ennek ellenére a beiskolázható gyerekeknek – Bényei Miklós adatai szerint – alig egyharmada járt iskolába; a falvakban többnyire csak télen. A városokban és a nagyobb mezővárosokban több iskola is működött, a helységek felében azonban egy sem, a tanyai-pusztai népesség pedig szinte semmiféle oktatásban nem részesült. A protestánsok által lakott területeken állítólag minden egyházközség tartott fenn iskolát, a görögkeleti szerbek és románok, valamint a görög katolikus ruszinok falvaiban nagyon kevés tanító akadt. A római katolikusoknál az iskolák száma átlagos, a beiskolázás mértéke ennél valamivel jobb.

Az 1825/27-es országgyűlés által kiküldött tanulmányi bizottság *a kötelezettség újabb fázisát nyitotta meg*. Azt a javaslatot fogalmazta meg, hogy ha a község nem képes az iskola fenntartására, s ha a földesúr segélye sem fedezné a fenntartás költségeit, akkor *a közalapokból kell állami támogatást* nyújtani (*Kármán 1911*).

Ez nem kevesebbet jelentett volna, minthogy a törvényhozás immár *az államot kötelezi iskolafenntartásra*.

Ugyanebben a bizottságban a konzervatív erők ugyan kísérletet tettek arra, hogy – a kortárs porosz és a Ratio előtti magyar gyakorlat mintájára – a tanügyigazgatást az esperesek kezébe adják át, de a bizottság végül úgy foglalt állást, hogy a József korabeli iskolafelügyelők helyébe a megyei tanfelügyeletet kell létrehozni – s e tanfelügyelőket a megyének kell megválasztani.

A rendeletek, törvények, határozatok, törvényjavaslatok tehát többek kezébe adtak hatalmat az iskola és az iskolázás felügyelésére, s így a tankötelezettség behajtására is. A hatóságok feladat-leosztása mellett ugyanakkor a liberálisok elvileg is megfogalmazták, hogy az atyák sosem adták át *természetes nevelési hatalmukat* a kormánynak:

„...minden egyes polgárnak sérthetetlen jussa van öngyermekei nevelésére felügyelni és még egyes polgárt sem szabad a kormánynak ezen juss törvényes gyakorlatában kényszerítőleg háborgatni” – mondja Deák. Deák érvelése azonban nyilvánvalóan ahhoz a pillanathoz kötött, amikor a kormány *idegen*. „Sem a nemzet sem az egyes polgár le ne mondtak atyai jussaikról, nem adták át öngyerekeiket és azoknak a nevelését, lelki művelődését és egész jövődjét a kormánynak határtalan intézkedési alá” fogalmazza meg Deák (*id: Kármán 1911*).

Ezek szerint tehát a magyar liberálisok érvelésében nemcsak az atyák, de a nemzet is rendelkezik bizonyos cleve adott jogokkal a népoktatás terén. Azaz a liberális érvelés sem a tankötelezettség ellen érvel, csupán a 18. század királyi felségjog helyébe a „nemzet” – értsd az országgyűlés – hatáskörébe utalja annak szabályozását.

Az 1839/40-es országgyűlésen terjesztett elő a Bezerédj István elnöklétével kidolgozott bizottsági koncepció. Olyan erős kötelezettségeket határozott volna meg, amelyeket korábban senki nem ismert.

Kimondta, hogy *minden* politikai községnek fel kell állítani a népiskolát – ráadásul külön-külön az egyes felekezetek számára. Kimondta, hogy a felekezetek számára egyenként felállítandó népiskolát bármely felekezetbeliek szabadon látogathassák.

Ezáltal jelezte, hogy ezek az iskolák mégsem lesznek ugyanolyanok, mint a felekezeti-iek. (A felekezeti-ekkel ezzel kapcsolatos érdekeltsége ugyanis nem egyértelmű: a magyar települések jelentős részében ugyanis a felekezeti különbségek vagyoni különbségeket is takartak. Minél gazdagabb egy egyházközség, mint a politikai község területén élő népesség átlaga, annál kevésbé a térítés lehetőségét, s annál inkább „a más gyereke eltartásának” kényszerét láthatták e tervezetben.)

A politikai erőviszonyok következtében e tervezetből nem lett törvény, de a Helytartótanács a tanügyi Hivatal vezetőjének, a harmincas évek államigazgatási Jolly Joker-eként, afféle válságmenedzszerként működő Mednyánszkyknak adott megbízást, hogy 1928 óta készülődő munkáit felhasználva dolgozza ki a Ratio módosítását. A Helytartótanács e munkálat bázisán 25224 számú, 1845. július 16-án kelt rendeletével kimondta, hogy ha az iskolát felállították, attól fogva *minden 6 és 12 éves gyerek iskolába járni köteles*: ha a szülő e kötelességének nem tesz eleget, pénzbírságra büntetettik. Az igazgatás kérdésében az 1765 előtti, illetve kortárs porosz utat választotta: az iskolák felügyelőinek a helyi lelkészeket tette meg.

E tankötelezettségi szabályozás azonban reálisabb, mint a korábbi. Először is 2+3-as szerkezetűnek definiálta a népiskolát, joggal számítva arra, egyáltalán nem mind-egy, hogy a munkaerőpiacon még minimális értékkel bíró 6–8 éves, vagy ennél idősebb gyerekek számára ír elő kötelező feladatokat. Ráadásul az iskola alsó szakasza is – tantervi szempontból – két egyéves tanfolyamra oszlott, mintha azt is bekalkulálták volna, hogy lesz, aki egy év után abbahagyja a tanulást. Az alsó két évben anyanyelvi – tehát nemzetiségi nyelvi – oktatás valósult meg. A 2+3-as népiskolai tervezet magáévá tette az 1842-es evangélikus egyetemes evangélikus gyűlés. A tiszántúli református egyházkerület a 3+3-as szerkezet fenntartása mellett foglalt állást.

A negyedik szakasz: a kompromisszumos liberális tankötelezettség

Az 1848-as – Eötvös tollából származó – javaslat az eddig felgyűlt kötelezettséggel kapcsolatos problémákban kivétel nélkül állást foglalt – egészen egyedülálló produkcióval úgy erősítette volna meg a tankötelezettséget és az elemi iskola modernizáló funkcióit, hogy minden lehetséges kérdésben figyelembe vette az országlakosok érdekeit.

Az iskoláról gondoskodás végső anyagi kötelezettségét Eötvös az állam feladatául állította, ti. hogy gondoskodjék arról, hogy a „minden helységben s népes pusztákon, amennyire lehet tanintézetek legyenek”. Az előterjesztő miniszter és az országgyűlés tehát mindenekelőtt önmaga és a kormány számára ír elő feladatot. Azaz – a lényegileg új helyzetben – új feladatot is felvállal az állam: a felügyeleten és a kényszerítésen túl az elégséges anyagi eszközökkel nem rendelkező községek oktatási helyzetében a közvetlen anyagi részvételt. Az iskolaszervezés – a polgárnak tehát nem azért jár, mert ő valamely község, megye lakosa és adófizetője, hanem azért, mert Magyarországnak a polgára. E kötelezettségvállalás súlyát – ilyen területi egyenlőtlenségekkel küzdő országban – egyszerűen nem lehet túlhangsúlyozni. E köteletséget nem az állami források és lehetőségek korlátlanágában hívó aufklerizmus, hanem az első népképviselői országgyűlés szavazta meg.

Az iskolaszervezés kötelezettje a község – ehhez a törvény az egyenesadóval standard módon arányos finanszírozást, öt százalékos pótdót rendel hozzá. A község számára ezen adó beérkezése mindenképpen garantált – a községnek nem kell tehát attól aggódnia, hogy más iskolafenntartó megjelenése e forrás egy részét elvonná, vagy hogy a tekintélyesebb lakosok magántanulóvá válása összedöntené a költségvetést. Az iskolafenntartással szemben nem ellenérdekelt – de az iskolafenntartás pluralizmusának korlátozásában sem érdekelt.

Az iskolafenntartás továbbra is alanyi joga a felekezeteknek – de most már a magánosoknak is, megkülönböztetés nélkül. Az állam azonban már nem telepít felekezethez kötelezettséget: szakít nemcsak az elmúlt évtizedek katolikus gyökerű magyarországi, de Poroszország, Észak Európa protestáns hagyományával is.

Az iskolairányítást nem teszi a megyék jogává, de a megyei tisztviselők kéretlen kötelességévé sem, hanem hat tankerület szervezését vázolja fel.

Nemcsak a liberális centralizmus iskolaállítási kötelezettség koncepciója tér el radikálisan – a látszólagos folytonosság ellenére – a jozefianus-bürokratikus centralizmus iskolaszervezés felfogásától, hanem a liberális *tankötelezettség-felfogás* is lényegileg elüt a korábitól.

E tankötelezettség-felfogás a társadalomban meglévő tényleges elvárások különbözőségéhez annyiban igazodott, hogy nem szerint kettébontotta azt: a fiúknak 6–12, a lányoknak 6–10 éves korra határozta meg.

A tankötelezettség ellen vétőket pénzbüntetéssel és a „szükséghez képest fogházi büntetéssel is” sújtja.

A tankötelezettség erősítése Eötvösnél a lelkiismereti és vallásszabadság garantálásával – ilyen értelemben tehát a lelkiismereti kényszer minimálásával jár együtt. A javaslat ugyanis a hittant radikálisan elválasztotta az iskolától, kimondván, hogy az nem tárgya az iskolának, s maguktól a lelkészekről részesülnek a diákok hitoktatásban. Annyiban túl is megy az ugyanerre irányuló jozefinista hagyományon, hogy nemcsak azt mondja ki, hogy felekezetenként külön kell oktatni a diákokat, hanem azt is, hogy azt nem is teheti az iskola tanítója.

Eötvös liberalizmusa abban is megnyilvánul, hogy a – jozefinista elképzelésekkel szemben – nem a közös iskola aufklerista-szekuláris kikényszerítésében gondolkodik, ugyanakkor nem is a felekezeti iskolázás fenntartásában, hanem felekezetenként tagolt, de bárki által látogatható községi iskolákban. A Bezerédj-Eötvös modell a tankötelezettség szempontjából *a helyi társadalommal szemben meghozott legkisebb világnézeti erőszak és az állam és egyház elválasztásának egyidejű teljesítését jelenti*: azt, hogy a meghatározott felekezetekhez tartozó polgárok szabadon elkülönülhessenek, ha akarnak, s ezen elkülönülési vágy kiteljesítése érdekében ne kelljen alávétetniük magukat a történetileg kialakult felekezetek hatalmának. (Minden felekezet számára külön-külön kell szervezni a népiskolát, ha egyenként elérik az ötven tankötelest, de minden iskolába járhat minden tanuló. Eötvös egyébként több ízben leszögezi, hogy elvileg a közös iskolázás híve lenne, mindazonáltal épp azért, mert úgy érzékeli, hogy e kérdésben nagy lenne a feszültség, s a szülőkkel szemben gyakorolt kényszer, kitar eme elképzelés mellett. Aki viszont kifejezetten felekezeti iskolába akar járni, az megteheti

ezt – de ezzel nem vonhatja ki magát a hit- és polgártársait arányosan terhelő iskola-finanszírozás alól.

Mindez – az egyházak belső liberalizálásában érdekelt politikus számára is hasznot hajtott – világosan elválasztotta, hogy közpénz támogathatja ugyan az egyes felekezetekhez tartozó polgárok iskoláztatását közös és szeparált módon is, de nem támogathatja a községtől szervezetenként elkülönülő felekezet iskolafenntartását.

Eötvös liberalizmusa megnyilvánul abban is, hogy a tankötelezettséget nem keveri össze az iskolakötelezettséggel, de az iskolakötelezettség nem teljesítésének (a magántanulóságnak) jogilag lehetséges de társadalmilag nem kívánatos magatartását – a jogi egyenlőség fenntartása mellett – anyagi hátránnyal sújtja, elutasítva azt a javaslatot, hogy a magántanulók közintézményben leteendő év végi vizsgái is ingyenesek legyenek.

A kényszer elemét Eötvös a nyelv kérdésében radikálisan csökkenteni kívánta, miszerint a tanítás nyelvét a többség anyanyelvét határozta meg. A parlament ezt úgy kívánta módosítani, hogy csak ahol a tanítványok a magyar nyelvet nem értik, ott kell az elemi oktatást saját anyanyelvükön nyerniük.

A tankötelezettségből, a korábbiakkal szemben, Eötvös szerint az elemi iskola ingyenessége következik. Ha ugyanis – ahogy Németországban – az iskoláztatást tandíjjal fedeznék, akkor a szegényeknek tandíjmentességet kellene adni: ez pedig – érvel a miniszter – azt jelenti, hogy „különbség hozatik be a vagyonos és a szegény gyermekek között” (*Eötvös 303*).

A tankötelezettség ügye a liberális koncepcióban nem szolgálhat ürügyül az oktatás szerkezetével kapcsolatos döntések keresztül hajszolására. A tankötelezettség teljesítésének helye nemcsak abban az értelemben nincsen meghatározva, hogy az magántanulóként vagy iskolában egyaránt történhetik, nemcsak abban az értelemben, hogy községi vagy magániskolában is történhet, hanem az iskolatípus értelmében sem: a tankötelezettség a harmadik év után már reáliskolában is teljesíthető.

A törvény – ellentétben a tradícióval, de a jozefinista típusú egységesítéssel, vagy a gyermekmunkát tiltó, utópista népboldogítással is – nem határozta meg a tanév rendjét „mert vidékek szerint különbözők az idők, melyekben a szülők gyerekeiket használhatják”. „Szükséges, hogy több hónapi szünidőt adjunk, hogy a szülők gyermekeiket használhassák.” Az iskoláztatási kötelezettséget nemcsak a szülőkkel és gyámokkal szemben, hanem azokkal szemben is megfogalmazta, akik a gyerekeket cselédként vagy tanoncként tartották háztartásukban. A tankötelezettség és a kényszer-elemek radikális megváltozása mögött egy az aufklerizmustól teljesen eltérő filozófia lelhető föl. Az aufklerizmus azért vindikálja magának a tankötelezettség bevezetésének jogát, mert ez az állam érdeke.

Mi az alapja viszont a liberális gondolkozásban annak, hogy az állam a szülő kifejezett akarata ellenére is jogosult a gyerekek nevelését és iskolázást kikényszeríteni? Eötvös válasza erre a következő: „bizonyos körben a szülőknek általános szabadságot engedni nem más, mint a gyermekeket korlátlan zsarnokság alá vetni”. Azaz, más-képpen fogalmazva: a liberalizmus szerint mindenki szabadságjoga addig terjed, míg

a másik ember szabadságjogát nem sérti: ugyanez a helyzet a szülők szabadságával, a gyermek szabadságával szemben.

* * *

Közismert, hogy az 1848-as elképzelésből – mely azért az alsóházban többséget kapott – nem lett törvény, s hogy az ötvenes évek – legalábbis tankötelezettségi/iskola-szervezési kötelezettségi szempontból – az 1848 előtti gyakorlatot folytatta.

Az 1868-as nagy történelmi kompromisszumokkal megszületett cötvösi törvény viszont véglegesen kialakította a magyar polgári iskolaügy iskolaállításra kötelezési ill. tankötelezési rendjét.

Az iskolaállításnak az 1868-as szabályozás értelmében tulajdonképpen nincs kötelezettje. Az új elképzelés szerint a község pótlólagosan lép be – azaz, ha nincs a településen felekezeti iskola. Az iskolaállításnak ezen pótlólagos jellege a polgári korban végig megmarad – majd a húszas években a nagyobb birtokokon lépteti be Klebelsberg a kötelezett fenntartók sorába a nagybirtokosokat.

Az iskolaállítás finanszírozására szóló kötelezettség is ennek szellemében változik meg – az öt százalékos községi pótdadót csak azoktól, s csak olyan arányban kell beszédni, akik a felekezeti iskolát hasonló módon nem finanszírozzák.

Az iskolafelügyelet kötelezettsége immár nem hat tankerületre hárul, hanem annyi tankerület keletkezik, ahány megye van. Már Eötvös panaszolja jelentésében, hogy a megyei és helyi hivatalok a tankötelezettség behajtását nem tekintik kötelezettségüknek. Amikor az 1876-os szabályozás tovább hátrál, ténylegesen is megyei keretek közé integrálja a tanfelügyeletet.

A tankötelezettség látszólag hosszabb lett, valójában „elméletibb”. Azáltal, hogy a fiúk és lányok tankötelezettségi kora közötti különbség megszűnt, s azáltal, hogy bekerült a „15. életév” fogalma, a társadalmilag elvárt vagy elfogadott mértéktől meglehetősen távol került. (A tankötelezettség továbbra is csak 12 éves korig mindennapi jellegű.) Nincs közvetlen összefüggésben a nem mindennapi tankötelezettség teljesíthetlenségével, de szimbolikusan tekinthető, hogy a meglévő népoktatási intézmények mindennapi tagozatai nem is vitték el a 15 éves korig a diákot, sőt – a középrétegekbe tartozó diákok 14 éves korukban már a második osztóponton is túljutottak. Azaz elvileg elképzelhető, hogy valaki négy középiskolát elvégzett, tehát messze túlteljesítette a tárgyilag elvárt iskolázást, de elvileg még mindig iskolába kellene járnia.) Gyakorlati következményeiben a 15 éves korig definiált tankötelezettség értelme az volt, hogy a későbbi kormányzatok számára jelentős mozgásteret adott a rendes tankötelezettségen túl lévő gyerekekkel kapcsolatos intézkedésekre. (A mindenkor oktatásügyi kormányzatok időről időre a tankötelezettség meghosszabbítását határozták el, ez a nyolcosztályos népiskola célkitűzését is jelentette. A 13–14 évesek számára szervezendő népiskolai oktatás csak az 1940-es évekre lett realitás, amelyet a négy+négyes iskolaszervezet megfelelően kiszolgált. Nyugodtan kijelenthetjük, hogy az oktatási kormányzatok ilyen irányú ambíciója állandó: mindig a tankötelezettség teljes körű megvalósítását megelőzően kell felemelni a tankötelezett-

ségi időt, mellyel a tárcák és ágazatok versenyében megfelelő húzóerőt ill. érvkészletet lehet biztosítani.

Az 1868-as törvény az iskolaszék és a tisztiorvos egyetértése esetén lehetőséget nyitott arra, hogy a testi – szellemi bajban szenvedőket „rövidebb-hosszabb időre felmenthessék a tankötelezettség alól. Ez az intézkedés később széles mozgásteret nyitott az iskolaszékek számára, éppen a legalsóbb társadalmi csoportokkal kapcsolatban.

A tankötelezettség ellen vétőket szóbeli figyelmeztetésben, majd négy ízben progresszíve növekvő pénzbüntetésben részesítették – s ha ez nem vezetett eredményre, az iskolaszék a felsőbb iskolai hatóságnál bejelentést tehetett, amely mérlegelési jogkörben kezdeményezhette a községi gyámhatóságnál gyám kijelölését.

Az 1868-as szabályozás – 1848-as párjával ellentétben – már a világnézeti garanciákra is kevésbé ügyelt: bekerült a törvénybe, hogy a hit- és erkölcsstan rendes iskolai tantárgy. (Később a tankötelezettség e tekintetben kiszélesedett: a húszas években a heti istentiszteletjárás kötelezettség is a tankötelezettség részévé vált.)

A vallásszabadság garanciájának korlátait jelezte az is, hogy a községi iskola létesítéséhez 30 olyan másvallású gyerek létét írta elő, akik a fennálló felezeti iskolát használni nem akarták. Azaz: – 1848-cal szöges ellentétben – a többségi vallásokhoz tartozó (ilyen vallású iskolával tehát rendelkező) szülőktől megvonta azt a jogot, hogy gyerekeik taníttatására iskolát szerveztessenek községükkel. Ezzel a katolikus egyháztól függetlenül megszerveződő katolikus autonómia egyik fontos funkcióját csönkította meg.

A kötelezően igénybeveendő közügyek ingyenességének elvét Eötvös 1868-ban is érvényesíteni akarta – erre azonban az ingyenes községi iskola konkurenciájától tartó egyházak ellenállása miatt nem került sor. Az ingyenességet – egészen más politikai helyzetben negyven év múlva mondotta ki a törvény.

Eötvös hasonlóképpen érvényesíteni akarta a nemzetiségiek nyelvhasználati jogait, de ehhez végül nem kapott elégséges támogatást.

* * *

E tankötelezettség megvalósulását több elvi és gyakorlati körülmény is akadályozta. Először is noha a reformországgyűlések – városi iskolákkal kapcsolatban – hoztak rendelkezéseket, de nem született olyan legitim jogszabály, amelynek alapján a magyar hatóságok (a megyei járási tisztviselői kar) valóban indokoltnak érezték volna, hogy a tankötelezettséget be kell hajtani. Azaz a polgári kötelezettségek sorában 1868 után sok tekintetben újnak számított a tankötelezettség, s a helyi társadalommal együtt élő – a helyi konfliktusoknak csak egy meghatározott mértékében érdekelt tisztviselő – számára az adófizetési kötelezettségek behajtása nyilvánvalóan fontosabb volt, mint a tankötelezettség behajtása.

A tankötelezettség totális behajtása a tanítónak sem volt érdeke. A tanítói állások számát a törvény a tankötelezettek (a virtuális tanítványok) és nem a ténylegesen iskolába járók alapján állapította meg – ez azt jelenti, hogy a tanítónak nem érdeke, hogy az iskolalátogatástól vonakodó szülőkkel szembeni fellépésre buzdítsa a hatóságokat. Mi több, ellenérdekeltsége is van, hiszen a tankötelezettséget hanyagolók a

korabeli falvak népességének alsó csoportjához tartoztak, s e rendkívül szegény gyerekek megjelenése az iskolában rontotta – a több évfolyam együtt-tanítása miatt egyébként is folytonosan támadott – a színvonalat. A tankötelezettség végrehajtásának kiteljesedésével jelent meg ugyanakkor az a tanítói törekvés – persze főleg a városokban – hogy a gyengébb képességű tanulókat szegregált iskolákba kell koncentrálni. (Ilyen értelemben vett „gyógypedagógia”, vagy „kisegítő iskola”, az általános tankötelezettség előtt egyszerűen értelmetlen, hiszen a társadalmi, pszichológiai vagy biológiai okoknál fogva problematikus gyerekeket nem iskoláztatják.)

A tankötelezettség – bár nem a mindennapi, hanem az azt követő tankötelezettség – a tanító számára alkupoziációt is biztosított. A 12. életévet meghaladó gyerekek ugyanis már nemcsak a családi gazdaságban tevékenykedtek, hanem bér munkát is végeztek. E bér munka a városokban tanoncszerződés formáját öltötte, mely mindig csak a mindennapi tanköteles koron túl lévő tanulókkal köttethetett meg. Az ilyen tanulók további – tehát nem mindennapi – iskoláztatásáért a tanonctartó mester éppoly felelős volt, mint a családban élő gyerek esetében a szülő. A tanítók a helyi iparosokkal szembeni érdekérvényesítés területének tekintették, hogy az iparostanoncok tankötelezettség-teljesítéséről illerve nem teljesítéséről végül is ők készíthettek beszámolót a hatóságoknak, mely az iparosokat pénzbüntetéssel, presztízsromlással fenyegette.

Mi több, a tankötelezettség nem teljesítése, a tankötelezettségre irányuló állami erőszakkal való szembenállás, a különböző időszakokban bizonyos legitimitást is kapott. A felekezet-szórványok számára – minthogy az esetek jelentős részében csak más felekezet iskolájába járhattak volna – az iskolába nem járás a felekezeti identitás őrzésének eszköze is volt. A szórványokat pasztoráló lelkészek sem támogathatták egyszerre, hogy híveik mindenképpen járjanak iskolába, s hogy minél intaktabban őrizzék különállásukat.

A többség iskolájába járni a beolvadás, az áttérés, a felekezeti közömbösödés veszélyét jelenti az egyházi elitek számára. A református lelkészek – éppúgy óvják ettől katolikus közegben élő paraszt híveiket, mint ahogy az ortodox zsidó rabbikat aggasztja a keresztény iskola látogatása.

Az iskolalátogatással szembeni ellenérdekeltség és ellenállás még növekszik is, *ha a tradicionális felekezeti és a modern nacionalizmus egy irányba hat*, mint a szerb és a román görögkeleti egyház és az 1867–1918 közötti állami iskolaszervezés konfliktusa esetében, vagy éppen akkor, amikor Budapestről liberális „antiklerikális” szelek fújnak, mint az 1868–1974 között vagy az 1894 körüli időszakban.

A nem teljesítésnek súlyos anyagi motivációi is voltak. A legfontosabb materiális ok a költségekben keresendő. Az iskoláztatási kötelezettség teljesítésének igen súlyos költségvonzatai vannak. Az öt százalékos pótdó az esetek nagy részében nem elegendő az iskola megszervezésére, az iskoláztatási kötelezettség tehát nagy terhet ró a helyi polgárookra. Minél kisebb és minél több felekezetű egy település, annál inkább. 1881-ben összesen az állami egyenes adó 13,6%-a fordított népiskolafenntartásra (Verédy 1886).

A szülők szintjén ellenmotívumként jelentkeznek az iskoláztatás dologi költségei – a tankönyvek beszerzésén kívül az alsóbb társadalmi csoportok körében egyáltalán nem elhanyagolható ruha- és cipő-költségek.

Ellenmotívum a tandíjfizetési kötelezettség. A tandíjakat az iskolaszékek állapították meg. 1883-ban az országban 1,6 millió forintnyi tandíj folyt be – ez alig több, mint a tízmilliós népoktatási költségek egyhetedét jelentette.

A másik materiális ok az „elmaradt haszn”. A gyerekek intenzív foglalkoztatása a magyar gazdaságnak is alapvető sajátossága. Hiába rendel a törvény nagy szünetet, hiába teszi lehetővé, hogy az iskolaszék két hónapra csak a vasárnapi iskolát írja elő, a tényleges munkaerőpiac lehetőségei még nagyobb szünetet követelnének meg. Gyakorlatilag áprilistól októberig a család érdemben leköti a gyerekek munkaerejét. Már 6–8 éves gyerekeket használtak libapásztornak, 11–14 éves fiúkat pedig marhák és lovak őrzésre. A 12 éves fiúk pedig már más megyébe, más országrészekbe is jártak munkát vállalni. A másik foglalkoztatási mód az ebédhordás (ha az apa a földeken dolgozik...), a harmadik pedig a kisgyerekek őrzés (Eötvös 1976).

A miniszteri jelentés – s a tanulmányozással kapcsolatos későbbi vélemények – szerint azonban nem a szegénység a fő ok, hanem az iskoláztatással szembeni ellenállás. S nemcsak a szülők állnak ellen, de a községek jelentős része is: az iskolai pótdótot sem szedték be, mások pedig még anyagi áldozatra is készek csakhogy iskolai feladataikat teljesíteni ne kelljen.

* * *

Jog- és politikatörténeti értelemben az iskolafenntartási és iskoláztatási kötelezettség a hatvanas-hetvenes évektől elnyerte lényegileg végső formáját. A vizsgálódás e ponttól három irányban haladhat tovább. Megvizsgálható lenne, hogy az egyes megyékben, az egyes településtípusokon, az egyes felekezetek és nemzetiségek körében milyen eltérő mértékben valósult meg a tankötelezettség. Az eredmények szélsőségesek lehetnek, hogy csak néhány példát hozunk: 1881-ben Aradon 72,1, Árvában 86,5, Bács Bodrogon 81,7 százalék teljesíti a mindennapi tankötelezettséget, Budapesten pedig 74,7%. 1903-ban az evangélikus tanköteleseknek 92, a görögkatolikusoknak csak 64%-a teljesít, a németeknek 94, a ruszinoknak csak 61%-a. Statisztikailag vizsgálható lenne az is, hogy a tankötelezettség teljesítése és az írni olvasni tudás viszonya nemzedékenként hogyan alakul – tehát az iskolakötelezettség teljesítése a 8–10 évesek körében milyen valószínűséggel hoz érdemi eredményt. Számszerűsíthető lenne, hogy az iskolások hány hónapot jártak és hány millió fél napot mulasztottak.

Helytörténeti vizsgálódásokkal kiderülne, hogy e megvalósulás milyen mértékben tudható be a helyenként és időszakonként intenzívebb, máshol és máskor gyengébb kényszerintézkedéseknek, s milyen mértékben a „fejlődésnek”, a munkaerőpiac iskolázottságot visszajelző – vagy vissza nem jelző – hatásának.

A harmadik vizsgálat tárgya az lehetne, hogy a „mennyire kényszer a kényszer”. Vizsgálható lenne, hogy az egyes időszakokban és térségekben az iskolába nem járás, mint kényszermentes, s a családi gazdaság érdekeinek pillanatnyilag jobban megfele-

lő állapot, mennyiben okoz tényleges társadalmi hátrányokat az egyén életében. Avagy fordítva: mennyit javít a tankötelezettség teljesítése a munkaerőpiaci és társadalmi helyzeten? (Tudjuk pl., hogy 1930-ban bizony egyáltalán nem. Számításaink szerint a tankötelezettségnek eleget tett ipar-forgalmi népesség 11%-a, a csak négy elemít végzeteknek 6%-a, a csak írni olvasni tudók 4 százaléka volt munkanélküli. Ez persze összefügghet azzal, hogy a tanultabb munkások inkább regisztráltatták magukat. De az mindenképpen tény, hogy a regisztráltak között a harmincas éveiben járók között majd kétszer annyi a munkanélküli, mint a negyvenesek között, pedig az bizonyos, hogy a fiatalabbak nagyobb arányban teljesítették a tankötelezettséget...)

Az iskolai oktatás tartalma is állami kényszerintézkedés. Vizsgálható lenne, hogy az egyes időszakokban az iskola milyen értékeket közvetített, többé kevésbé szemben állva a szülői ház értékvilágával. Biztosak lehetünk benne, hogy az 1850-es évek iskolája állampolgári ismeretekről szóló hivatalos tananyaga a többség értékeivel szemben állt, mint ahogy abban is, hogy az 1867 utáni államilag engedélyezett (többek között Ferenc Józsefről, s az ország új alkotmányos rendjéről szóló) tankönyvek a 48-as (s főleg 49-es) értékvilágú szülők számára sérelmesek voltak. Minthogy ez nem egyszerű pártpolitikai ellentét, amelyben a tankönyvek „semlegesek” lehetnek, hanem az ország alkotmányos berendezkedésének kérdése. Nyugodtan úgy tekinthetjük, hogy az iskola értékvilága az ún. nemzeti ellenzékkel szemben erőszakot gyakorol.

A román, szlovák, szerb identitásúak egy része számára is kényszert jelentett, hogy meghatározott mondatokat kellett visszamondani a magyar nemzetállamról. (Nincs ugyanakkor elfogadható eszközünk arra, hogy megbecsüljük, hogy ezek az iskola által képviselt „nemzeti” értékek milyen mértékig hatottak a fiatalokra.)

Tudomásunk szerint nem készült arról sem érdemi történet-szociológiai vizsgálat, hogy az egyes választóközvetekben a műveltségi cenzus határát átlépő fiatal csoportok inkább a 67-es vagy a 48-as oldalt erősítették-e meg... Tudjuk ugyan a korabeli statisztikai évkönyvekből, hogy 1896-ban és 1901-ben a választók közel 40, 1905-ben több, mint 60%-a ellenzéki szavazatot adott le, de a választójog túl szűk ahhoz, hogy az elemi iskolázottak növekedésének választási matematikai hatását felvázoljuk, másrészt nincsenek olyan adatforrásunk, mely életkori bontásban tartalmazna szavazási adatokat, vagy pártszimpátiákat. Ennek a „követelmény” oldala is igaz: a választási arányokból nem tudunk következtetni a „szülők” iskolai sérelmeire.

Az 1910-es évek és 1945 között évtizedről évtizedre kimutathatóan növekszik a szekularizált szülők aránya. (Ehhez az adatokat a TÁRKI 3000-es mintán folytatott 1992-es mobilitásvizsgálatából számoltuk ki.) Ezzel szemben nemcsak a kötelező hittan, de a többi tárgyak célkitűzése és az iskola egész órán kívüli nevelő hatása a vallásos nevelést szolgálta. Ha úgy tekintjük, hogy azok, akik sosem jártak istentiszteletre, világnézeti meggyőződésükkel ellentétesnek ítélték az iskola valláserkölcsei célkitűzéseit, akkor a két világháború között a városi apák negyede, a falusiak egyhatede érezhette sértve magát. Ha – fordítva – úgy tekintjük, hogy a hetente vagy gyakrabban istentiszteletjáróknak „felel meg” a kötelező iskolai valláserkölcsei nevelés, akkor a falvak családfőinek közel fele, a városok családfőinek kevesebb, mint egyharmada lehetett elégedett.

Az ország alkotmányos rendjéről – s a kormányzóról – nyilván mást tanítottak volna gyerekeiknek a legitimista érzelmű szülők (hogy hányan voltak erről tulajdonképpen még becslésünk sincsen). Az ország társadalmi rendjéről s a közelmúlt értékeléséről nyilvánvalóan eltért a szocialista és liberális meggyőződésű szülők véleménye az iskolától. A sérelem utóbbi esetben az egész országra nehezen számszerűsíthető. A 8 nagyvárosra és Pest környékre (e helyeken volt 1931-ben titkos szavazás) lényegesen jobban becsülhetünk: a választók több mint 30%-a a szociáldemokrata párttal, és közel 20%-a a liberálisokkal rokonszenvezett (*Parlamenti... 1994*). A harmincas évek „tankönyvszagú világa” egy konszolidált, viszonyait többé kevésbé elfogadó társadalom viszonyait mutatja – s az iskola ennek elfogadására nevel – a rendszer egészével szembeni alapvető elégedetlenséget azonban az első általános titkos választáson (az 1939-esen) leadott milliónyi szélsőjobboldali ellenzéki szavazat jelzi. (Az erről készült Ránki György féle vizsgálat alapján sem tudjuk a „szülők” korcsortjának politikai attitűdjét belőni...)

Az 1949 utáni évtizedekben az iskolai nevelés ellentétes világnézeti célokat kapott. Ha úgy tekintjük, hogy az iskolai nevelés preferált materialista világnézete mindazokat sértette, akik évente legalább egyszer templomba mentek, akkor a hatvanas-hetvenes években a városi apák kétötöde, a falusi apák háromötöde érezhette sérelmesnek azt. (Ha persze csak az ünnepeken vagy gyakrabban járókat tekintjük sértettnek, akkor e csoport a városi családfők harmadára, a vidékiek felére csökken. Másfelől, ha úgy tekintjük, hogy bármelyik szülő istentiszteletjárása dokumentálja a sérelmet, akkor a városi népesség kétharmadát, a falusi népesség háromnegyedét is sértettnek tekinthetjük.)

Mint ahogy a világnézeti nevelésen túl az iskola konkrét társadalmi-politikai rend elfogadására nevelt, a politikai értelemben nem szocialista szülők sérelmezhatték az iskolai nevelés erősen indoktrinált jellegét. Hogy pontosan hányan érezhették úgy, megint csak nem tudhatjuk. Ha az ötvenes évek szülő-társadalmából mindazokat sértettnek tekintjük, akik 1947-ben nem a kommunista pártra szavaztak, akkor országosan a szülők 77%-át sértettnek tekinthetjük, Somogyban, Zalában Vasban pedig több, mint 86%-át. Még ha feltételezzük is, hogy az egykori szociáldemokrata szavazók fele is a rendszer támogatója volt, a sértettek aránya akkor is eléri országosan a hetven százalékot, a jelzett megyékben a nyolcvanat is. A kádári konszolidáció időszakában depolitizálódott szülői társadalom és a csökkenő mértékben politizáló iskola konfliktusáról csak kevesen tudunk. A nyolcvanas években a rendszerváltás, a politikai pluralizmus nyilvánvalóan előbb lett elfogadott a „szülők”, mint az iskola világában.

A kimondott világnézeti és politikai értékeken túl az iskola számos olyan magatartásmintát közvetített, mely a szülői értékrenddel nem vagy nem egyértelműen, s semmiképpen nem a szülők teljes körénél esett egybe. Az iskola – nemcsak a Horthy korszakban, de a szocialista korszakban is – a szexuális viselkedés egyértelműen konzervatív mintáját sugallta s kényszerítette a diákokra, miközben a társadalom különböző csoportjaiban a szexuális viselkedési normák egyértelműen megváltoztak, sokszorosára nőtt a házasságon kívüli nemi kapcsolatok, a „nem szentesített” együttélé-

sek, a válások száma stb. Az iskola a munkahelyi feljebbvalóit tisztelő, a munkát – annak megfizettségétől függetlenül, erkölcsi megfontolásokból – legjobb képességei szerint elvégző embertípust vetítette a diákok elé, miközben a társadalom életében a sztrájkok, munkahelyi feszültségek természetesen voltak. Az iskola a tulajdon és emberélet szentségét közvetítette. Ha egzakt kutatások nem is, de mindennapi tapasztalatok bőségesen állnak rendelkezésre arról, hogy a „szülők” világában mennyit ért a tulajdon, s egyes korszakokban az emberélet szentsége...

Külön kérdés, hogy miközben a tankötelezettség az életkorban felfelé terjeszkedett, aközben az önálló, szülőktől függetlenül megfogalmazott ifjúsági értékrend lefelé. A 19. században még csak az egyetemi hallgatók világának sajátos szubkultúráját tudjuk jól meghatározni; a két világháború között a 10–18 éveseket tanító középiskolai, sőt, polgári iskolai tanárok panaszkodnak az iskola fegyelmével és értékvilágával ellentétes ifjúsági szubkultúráról, mely a sport, a tánc, a jazz és a technika iránti intenzív érdeklődésben nyilvánult meg. Mint közismert, az ifjúsági szubkultúrák és az iskola világának ütközése – akárcsak egész Európában – Magyarországon is folyamatosan gondokat okozott és okoz.

Mіндеzen – s számos más – vizsgálódás nyomán egyszer talán pontos képiünk lesz arról, hogy az iskolafenntartás és az iskolalátogatás mikor és mennyiben volt igény és mennyiben kényszer a magyarországi társadalom egyes szervezetei s a szülők egyes csoportjai számára.

NAGY PÉTER TIBOR

E tanulmány a 20871 és 22144-es OTKA kutatások keretében, valamint a Soros Alapítvány támogatásával készült

IRODALOM

- BENDA KÁLMÁN (1980) Az udvar és az uralkodó osztály szövetsége a forradalom ellen 1795–1812. In: *Magyarország története* vol. 5. Bp., Akadémiai.
- BÉNYEI MIKLÓS (1988) *Oktatáspolitikai törekvések a reformkori országgyűléseken*. Bp., Csokonai Kiadó.
- BOWEN, J. (1981) *The History of Western Education*. London, Methuen and Co.
- EÖTVÖS JÓZSEF (1976) *Kultúra és nevelés*. Budapest, Magyar Helikon.
- EÖTVÖS KÁROLY LAJOS (1889) *Az egyházi közigazgatás kézikönyve I–II*.
- FELKAI LÁSZLÓ (1979) *Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FELKAI LÁSZLÓ (1983) *Neveléstörténeti dolgozatok*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- FÖLDES GYÖRGY & HUBAI LÁSZLÓ (eds) (1994) *Parlamentári képviselőválasztások, 1920–1990*. Bp., Akadémiai.
- GÖÖZ JÓZSEF (1881) A községi iskola száz év előtt és ma. *Paedag. Szemle*
- ILLICH, IVAN (1971) *Deschooling Society*. London, Calder & Boyars.
- KÁRMÁN MÓR (1911) A nemzeti nevelés eszméjének kialakulása 1848-ig. *Budapesti Szemle* No. 3.
- KELEMEN ELEMÉR (1985) *Somogy megye népoktatása közoktatásunk polgári átalakulásának időszakában*. Bp., Akadémiai.
- KELEMEN ELEMÉR (1994) Az oktatási törvénykezés hazai történetéből. In: *Az oktatási törvényhozás változásai*. Budapest, FPI.
- KOSÁRY DOMOKOS (1980) *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp., Akadémiai.
- MARCZALI HENRIK (1902) *Az abszolutizmus kora*. Bp.
- MÉSZÁROS ISTVÁN (1993) *Magyar iskolatörténeti kronológia*. Veszprém, Megyei Pedagógiai Intézet.
- SOUTHERN (1987) *A nyugati egyház és társadalom a középkorban*. Bp., Gondolat.
- VERÉDY KÁROLY (1886) *Pedagógiai enciklopédia*. Bp.
- ZSOLDOS IGNÁC (1842) *A szolgabírói hivatal*. Pápa.